

Agnes DeSteffano

Gymnasium - 1892

910.4

7-69

ԳԻՒՏ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

معارف عمومیہ نظارت جلیلا سنک ۱۴ صفر ۳۱۰ و ۲۵ اغستوس
۳۰۸ تاریخی و ۷۰۶ نومروی رخصتنامه سیله نشر اولمشدر
مصارفی آمریقان مسیونر شرکتی طرفندن تسویه اولندرق طبع اولمشدر

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻԻՆ Ա. Յ. ՊՅՅԱՆԵԱՆ

1892

910.4
7-69

910-4
9-69

10 NOV 2011

ԳԻՒՏ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

معارف عمومیہ نظارت جلیلہ سنک ۱۴ صفر ۳۱۰ و ۲۵ اغستوس
۳۰۸ تاریخلی و ۷۵۶ نومرولی رخصتنامه سیله نشر اولمشدر
مصارفی آمریقان مسیوز شرکتی طرفندن تسویه اولتهرق طبع اولمشدر

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ա. ՅԱԿՈԲ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

1892

2 0 . 03 . 2013

21/006

ԳԻՒՏ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

Եթէ երբեք հնար լինէր մեռեալներն
 յաշխարհ կոչել, բոլոր քաղաքակրթեալ
 ազգերը միաբերան պիտի հրաւիրէին զՔո-
 լմպոս մասնակցիլ իւր մեծ գիւտին 400 ըզ-
 տարեդարձին հանդիսից: Սակաւ դէպքեր Ա-
 մերիկայի գիւտին չափ կարևոր ազդեցութիւն
 ունեցած են աշխարհի պատմութեան վրայ,
 և ներկայ տարւոյ մէջ շատ պիտի գրուի և
 խօսուի այս կարևոր դէպքին վրայ: Սոյն
 տետրակի մէջ նպատակ ունինք խօսիլ Ա-
 մերիկայի գիւտին և անոր արդեանց վրայ:

Նախ, մեր աչաց առջև բերենք Եւրոպայի
 կացութիւնն յամին 1492: Իբր 40 տարիներ
 անցած էին յետ առման կոստանդնուպոլսոյ
 ի Սուլթան Մէհմէմէտ Բ. է, և օսմանեան
 պետութիւնը զարգացուն և բարդաւաճ վի-
 ճակ ունէր ընդ իշխանութեամբ սոյն յաղ-
 թականի որդւոյն, Սուլթան Պայազիտ Բ. ի:
 Ռուսիա սակաւ նշաններ ցոյց կու տար իւր
 ապագայ մեծութեան, և նորա անունն իսկ
 հազիւ ծանօթ էր յԱրևմտեան Եւրոպա: Յայն-
 ժամ Ռուսիոյ կէ տիրէր Իվան Գ. որ Մեծն
 Իվան կը կոչուի, վասն զի սորա իշխանութեան
 օրով Ռուսիա եղաւ անկախ պետութիւն:

9- 63472-67

ի վանի նախորդը հարկատու էին Մոնկոլաց, սակայն նա մերժեց հասուցանել սովորական հարկը և յաջողապէս դիմադրեց մոնկոլեան արշաւող բանակին : Այս վեհապետն էր նաև որ զոյգ արծուին որդեգրեց իբրև Ռուսիոյ զինանշան : Սակայն մինչև յաջորդ դարը, այսինքն՝ մինչև վերոյիշելոյն թուան, Ահարկու մականունանեալ ի վանի, իշխանութեան ժամանակ, Ռուսիա չունէր մնայուն բանակ . իսկ Սբ. ֆեթրրսպուրկ շինուած է Ամերիկայի գիւտէն առաւել քան 200 տարի ետքը :

Թերևս ոչ ինչ այնքան լաւ կը ցուցնէ վերջին 400 տարեաց փոփոխութիւնները որքան սա իրողութիւն թէ Լեհաստան ծաղկեալ թագաւորութիւն էր Ամերիկայի գիւտին ժամանակ, և թէ այդ դէպքէն քանի մը տարի առաջ Բրուսիոյ մէկ մասն աւերցուցած էր իւր սահմանաց վրայ, մինչ Բրուսիոյ մնացեալ մասը հարկատու էր Լեհաստանի և քանի մը տարի յետոյ ապարդիւն ջանք մը ըրաւ Լեհական լուծը թօթափելու : Գերմանիոյ այժմեան կայսերական գերդաստանն հիմնուած է յամին 1415 Յրէտէրէք Ա. է. սակայն սա Պրանտէնպուրկի կայսրընտիր էր լոկ, և իբր երեք դար յետոյ սկսաւ գործածուիլ Բրուսիոյ թագաւոր տիտղոսը : Յայնժամ կային Գերմանիոյ կայսերք, սակայն սուքա կը պատկանէին Աւստրեան Տան : Հապսպուրկեան Ռոտտֆ, հիմնադիր Աւստրիոյ տի-

րոյ գերդաստանին, կայսր ընտրուեցաւ յամին 1273, և ուրիշ անձի մը կարծառե իշխանութենէն ետքը առաջնոյն որդին Ալբէրթ եղաւ կայսր 1298 ին և 10 տարի իշխանութիւն վարեց : Սակայն կայսերական թագն ապա անցաւ ուրիշ արքայական տանց, և 1438 ին վերստին դարձաւ Աւստրեան Տան և այս գերդաստանին մէջ մնաց մինչև 1806 երբ ջնջուեցաւ Գերմանիոյ կայսր տիտղոսը, զոր սակայն վերստին կենդանացուցին Հոհէն-ձոյլէրնեանք 1870 ին : Հունդարացիք իրենց թագաւորն ունէին յամին 1492, սակայն ոչ բազում տարիներ յետոյ, այսինքն՝ 1527 ին, սկսաւ Աւստրեան գերդաստանին տիրապետութիւնն Հունդարիոյ վրայ :

Ֆոլոմպեան գիւտին ժամանակ իտալիա բաժնուած էր բազում փոքր պետութեանց, որոց հզորագոյնքն էին Նափոլի, Պապական վիճակք, Ֆլորէնցա, Միլան և վենետիկ : Ճեւովա հարկադրեալ էր ճանաչել իւր նախանձորդին, վենետիկի, գերագոյն զօրութիւնը . և թերևս այդ պատճառաւ ֆոլոմպոս, որ ճենովացի էր, չյաջողեցաւ իւր բնիկ քաղաքէն օգնութիւն գտնել իւր ուղևորութիւնն ընելու համար : Ամերիկայի գիւտէն երկու տարի ետքը իտալիա թատր հանդիսացաւ արևնահեղ պատերազմաց ընդ մէջ Յրանսայի թագաւորին և Աւստրիոյ կայսեր, որոց իւրաքանչիւրը Նափոլիի թագաւորութիւնը կը

պահանջէր իբրև իւր ժառանգութիւնը: Սոյն պատերազմունք տևեցին առաւել քան քառորդ դար, և ապա իտալիա երկար ատեն խաղաղութիւն վայելեց:

Ժե. դարու առաջին կիսուն մէջ Ֆրանսա ողորմելի վիճակ ունէր: Յամին 1413 Ֆրանսական բանակն երրորդ անգամ լինելով չարաչար յաղթուեցաւ Անգղիացիներէն, և յամին 1420 Անգղիոյ թագաւորն ինքզինք Ֆրանսական գահուն ժառանգ որոշել տուաւ: Յայնժամ Ֆրանսայի վիճակն առաւել անյուսալի կը թուէր քան 1871ին, ֆրանքեզերմանական պատերազմէն ետքը: Սակայն սոյն երկիր յայնժամ ևս ցոյց տուաւ այն արագ վերականգնման կարողութիւնը զոր կը ցուցնէ մեր օրերուն մէջ: Ֆրանսացիք, ժան տ'Արք անուն աղջիկէ մը խրախուսեալ, մեծ քաջագործութիւններ ըրին, և յամին 1453 Անգղիացիք կորուսած էին իրենց բոլոր ֆրանսական ստացուածքներն ի բաց առեալ գրայէ, որ դար մը ևս անգղիական իշխանութեան տակ մնաց: Քորմուպեան գիւտին ժամանակ Ֆրանսա բարգաւաճ վիճակ ունէր, և իւր թագաւորն Շարլ Ը. էր Եւրոպայի հզօրագոյն վեհապետաց մին:

Նոյն ժամանակ Անգղիա ուժասպառ եղած էր քաղաքային պատերազմով մը որ կը կոչուի Պատերազմ վարդից: Սոյն երկրի վեհապետական գերդաստանն ունէր երկու ճիւղեր, որոց իւրաքանչիւրն իրեն սեպհական

իրաւունք կը համարէր անգղիական գահը: Այս ճիւղերէն մին իրեն նշան ընտրած էր սպիտակ վարդը, և միւսն՝ կարմիր վարդը. աստի յառաջ եկած է նոցա միջև տեղի ունեցած պատերազմաց անունը: Սակայն Ամերիկայի գիւտէն եօթն տարի առաջ սոյն պատերազմաց վախճան տրուած էր գահակալութեամբն Հէնրի Է. ի, որ Անգղիոյ վեհապետական գերդաստանին յիշեալ երկու ճիւղերէն միանգամայն սերած էր: Այս ժամանակ Սկոտլիա դեռ ուրոյն թագաւորութիւն էր, և այսպէս մնաց առաւել քան 100 տարի ևս: Այն լայնածաւալ պետութիւնը որ այժմ Անգղիացոց կը վերաբերի՝ գոյութիւն չունէր: Անգղիա ո՛չ յԱփրիկէ և ո՛չ յԱսիա մէկ մատնաչափ հող ունէր, և Ամերիկա դեռ չէր գտնուած:

Քորմուպեան դարուն պատկանող ուրիշ քանի մը ընդհանուր իրողութիւններ եւս կան զորս աստ յիշատակել կ'արժէ: Թէև վառօդի բաղադրութիւնը գտնուած էր ժամանակէ մը հետէ, սակայն դեռ նոր կը սկսէր սոյն պայթուցիկ նիւթի ընդհանուր գործածութիւնը պատերազմաց մէջ, և հրաշէնք յոյժ բիրտ գործիններ էին: Պատերազմիկը դեռ զրահ կը հագնէին, և մինչև կէս դար յետոյ էր երբ մեծաքանակ վառօդի պատրաստութիւնն սկսաւ յԱնգղիա: Անգղիացիք ազեղով և նետով կոտորեցին զՖրանս

սացիս: Նմանապէս՝ կողմնացուցի սկզբունքն երկար ատենէ հետէ ծանօթ էր, և կ'ըսուի թէ Ֆրանսացիք կողմնացոյցը գործածած են մինչև իսկ 1150 ին: Սակայն նաւարկութեան մէջ անոր ունեցած կարևորութիւնը գիտցուած չէր այդչափ կանուխ: Յիշեալ երկու գիւտերէն առաւել կարևոր գիւտ մը դեռ նոր եղած էր: 1440 ին էր որ կութթէնպէրկ տպագրութեան արուեստն հնարեց, և նորա առաջին գիրքին, լատիներէն Աստուածաշունչի մը, տպագրութիւնն աւարտեցաւ 1455 ին: Մինչև այդ դարուն վախճանը 8,509 տարբեր գիրքեր տպագրուեցան:

Բարեկարգութիւնն սկսած չէր 1492 ին: Յայնժամ Լուտեր դեռ ինն տարեկան էր: Սակայն սոյն մեծ շարժման պատրաստութիւնը երկար տարիներէ հետէ կը կատարուէր: Ուիլքիֆ մեռած էր դար մը առաջ, և Յովհաննէս Հուս պրոած էր յամին 1415: Իմացական վերածնութիւնն արդէն սկսած էր: Կոպերնիկոս 19 տարեկան էր, և դեռ չէր հրատարակած այն մեծ ճշմարտութիւնը թէ երկիրս կը դառնայ արեգակին շուրջ, և ոչ թէ արեգակը՝ երկրիս շուրջ:

Արդարև բազմաթիւ իրողութիւնք ցոյց կու տային թէ աշխարհ կը զարթնուր խաւար դարուց երկարատև մտաւորական քունէն և նոր ասպարիզաց կը կարօտէր իւր կորովը ցոյց տալու համար: Այս ասպարիզաց ընդարձա-

կագոյնն աշխարհի կ'ընծայուէր Ամերիկայի գիւտիւ:

Սպանիոյ վեհապետաց ծախիւք հայթայթուած և սպանիացի նաւաստիներ պարունակող նաւերով էր որ Քոլումպոս չորս հարիւր տարի առաջ սկսաւ իւր ծովային ուղևորութիւնն ի խնդիր Նոր Աշխարհին, և ուստի իւր գտած երկրաց տիրացաւ նա յանուն Սպանիոյ: Պատշաճ է ուրեմն մասնաւորապէս ի նկատ առնուլ Սպանիոյ այդ ժամանակի կացութիւնը:

Ֆերտինանտ թագաւոր և Իզապելլա թագուհի էին այն երկու վեհապետք որոց կողմէ Քոլումպոս զրկուեցաւ Սպանիայէ: Երբ սոքա բազմեցան իրենց գահուց վրայ, Սպանիա բաժնուած էր չորս ուրոյն թագաւորութեանց: Այս երկրին հարաւային կողմը կար Կրանատայի մաւրիտանական թագաւորութիւնը, որ ութ դարերէ հետէ գոյութիւն ունեցած էր ի Սպանիա: Վիսիգոթք, որ Հռոմէական Պետութեան վրայ արշաւող բազմաթիւ բարբառոս ցեղերէն մին կը կազմէին, Սպանիոյ տիրացած էին Ե. դարուն մէջ, սակայն յամին 711 կարճ ժամանակի մէջ յաղթուեցան Մաւրիտանացիներէն: Այս վերջինք ի սկզբան տիրացան սպանիական թերակղզոյն մեծ մասին, սակայն ժամանակ մը յետոյ սկսան տակաւ տեղի տալ Սպանիացուց և ի վերջոյ փակուեցան Կրանատայի անձուկ սահմանին մէջ:

Միջին Դարուց ժամանակ մաւրիտանական թագաւորութիւնն էր ուսման գլխաւոր վառարանաց մին յԵւրոպա : Մաւրիտանացի վեհապետը ահագին մատենադարաններ հաստատեցին , և իրենց առատածեռն վարձատրութեամբք կը քաջալերէին գիտունները : Ի մասնաւորի Չափագիտութիւն և Բնական Գիտութիւնք ծաղկեցան ի նոսա , և կառուցուեցան հոյակապ պալատներ որք ճարտարապետական տիպար գործեր կրնան համարուիլ :

Թերակղզւոյն հիւսիսային արևելեան կողմը , Պիրենեան Լեռանց հովանոյն տակ , կար ուրիշ փոքր թագաւորութիւն մը Նաւարրա անուն : Իսկ Սպանիոյ մնացեալ ամբողջ մասը բաժնուած էր ֆասթիլիոյ և Արակոնայի երկու թագաւորութեանց , որոց առաջինը շատ աւելի ընդարձակ էր քան երկրորդը : Արակոնայի թագաւորութիւնը իւր մէջ կը բաժանուէր պէր պոմու Սպանիոյ համանուն նահանգը , և բաց աստի՛ Միջերկրականի եզերաց վրայ գտնուող ֆաթալընիա և Վալէնցիա նահանգները : Սպանիոյ թերակղզւոյն մնացեալ մասը , Պիսպայեան Ծոցէն մինչև Ճիպրալթար , կը վերաբերէր ֆասթիլիոյ : Իզապէլլա , ծնեալ յամին 1451 , ֆասթիլիոյ թագուհին էր . և Ֆէրտինանտ , տարի մը միայն փոքր իզապէլլայէ , Արակոնայի թագաւորն էր : Սոյն երկու վեհապետք ազգականութիւն ունէին իրարու

հետ , վասն զի իրենց պապերն եղբայր էին : Երբ սոքա դեռ փոքր էին տարիքով , հաւանական չէր թուեր որ թագաւորական գահ ժառանգէին , վասն զի իզապէլլա ունէր երկու եղբայր , և Ֆէրտինանտ՝ երէց եղբայր մը : Իզապէլլայի երէց եղբայրը քսան տարի իշխանութիւն վարեց ու մեռաւ առանց հարազատ զաւակի , և դահուն ժառանգ թողուց իզապէլլան : Բայց իզապէլլա ի գահ չբարձրացաւ առանց պատերազմի , վասն զի իւր եղբայրը թողած էր անհարազատ դուստր մը , զոր կը պաշտպանէր ֆորթուկալի թագաւորը : Սա բանակաւ մը արշաւեց ի ֆասթիլիա , սակայն յաղթուեցաւ և յետս մղուեցաւ :

Իզապէլլա և Ֆէրտինանտ 1469 ին ամուսնացան իրարու հետ : Յամին 1474 իզապէլլա ֆասթիլիոյ թագուհի եղաւ , և յամին 1479 Ֆէրտինանտ բարձրացաւ ի գահ Արակոնայի : Սոցա իշխանութեան միջոցին տեղի ունեցած մեծագոյն դէպքն էր Ամերիկայի դիւտը , սակայն եղան դարձեալ ուրիշ կարևոր դէպքեր : Կրանատայի թագաւորութիւնը նուաճուեցաւ տասնամեայ պատերազմով մը որ 1481 էն մինչև 1491 տևեց քանի մը դադարներով , և յամին 1513 Ֆէրտինանտ յաղթեց Նաւարրայի , այնպէս որ յիշեալ երկու վեհապետաց մեռնելէն ետքը նոցա միացեալ թագաւորութիւնը կը պարունակէր այն ամբողջ երկիրը

որ կը կազմէ այժմու Սպանիան : Ֆէրտինանտ և իզապէլլա Սպանիայէ դուրս ևս պատե-
րազմներ ունեցան : Ֆրանսայի Շարլ Ը. թա-
գաւորը կ'ուզէր տիրանալ Նափոլիի , և Ֆէր-
տինանտ այդմ ընդդիմացաւ : Այս պատճա-
ռաւ քանի մը պատերազմունք տեղի ունեցան
յիտալիա ֆրանսական և սպանիական բանա-
կաց միջև : Առաջին պատերազմը տեւեց
1495 և 1498 , և այդ պատերազմաւ Ֆրան-
սացիք բոլորովին վտարուեցան իտալիայէ :
Ուրիշ պատերազմ մը , որ տեւեց 1502 և
1504 , նոյն ելքն ունեցաւ . Սպանիացիք եր-
րորդ անգամ յաղթող հանդիսացան 1508-
1513 ի պատերազմին մէջ : Սոյն պատերազ-
մաց առաջին երկուքին մէջ Սպանիացւոց հրա-
մանատարն էր կոնսալվոյ արքայազն Վալդեմար , որ
Մեծ Հրամանատար կը կոչուի և որ հաւանօ-
րէն իւր դարուն մեծագոյն քրիստոնեայ զօ-
րավարն էր :

Ֆէրտինանտի և իզապէլլայի իշխանութեան
արատ բերող բաներէն մին եղաւ կրօնական
հալածումը : Հաւատաքննութեան Ատեննն
հաստատուեցաւ այս ժամանակ , և այդ ա-
տենին ընդհանուր նախագահ կարգուեցաւ
Թորգուէմատա : Բարի իզապէլլա թագու-
հին իւր կրօնական նախանձաւորութենէն և
իւր կրօնաւոր խորհրդականաց վրայ ունե-
ցած չափազանց վտահուութենէն առաջնորդ-
եալ հաւանութիւն տուաւ այդպիսի հաստա-

տութեան մը : Խիստ միջոցներ ձեռք առնլու
ընդդիմացաւ նա ի սկզբան , սակայն յամին 1481
ստորագրեց հրովարտակ մը որով իւր բոլոր
հպատակաց կը հրամայէր ձեռնտու լինել ի
մասին բոլոր հերետիկոսաց ամբաստանման և
ձերբակալման : Այս ատեն յարուցուած հա-
լածանքը գլխաւորապէս , թէև ոչ բոլորովին ,
ուղղուած էր ընդդէմ Հրէից : Կը հաշուուի թէ
Հաւատաքննութեան Ատեննն ընդհանուր նա-
խագահ Թորգուէմատայի պաշտօնավարու-
թեան միջոցին 10,220 անձինք ցցի կապուե-
լով այրուած են , և 97,321 անձինք ուրիշ
պատժոց ենթարկուած են : Սաստիկ տան-
ջանքներ կը տրուէին որպէս զի հերետիկո-
սութեամբ ամբաստանեալք ստիպուէին խոս-
տովանիլ . և դատավարութեանց միջոցին այն-
քան քիչ արդարութիւն կը գործադրուէր որ
մարդ կ'ամուսնէ խորհելով թէ այս ամենայն կը
կատարուէր յանուն ֆրիստոնէութեան : Սոյն
հալածանք մեծաւ մասամբ վերագրելի է այն
դարուն բարբարոսական ոգւոյն , և կը կար-
ծենք թէ քրիստոնէական Եկեղեցւոյ բոլոր
ճիւղերն այսօր պիտի խորշէին այդօրինակ աշ-
խարհավարութենէ :

Անիրաւ տնօրէնութեանց նշանաւորագոյնն
էր Հրէից արտաքսումն յամին 1492 : Այս
ժողովուրդ աւելի նպաստաւոր կացութիւն
վայելած էր ի Սպանիա քան ուրիշ ո եւ Եւ-
րոպական երկրի մէջ : Անոնցմէ բազումք հա-

ըրստացած էին, և նոցա ընտանիքներ նեղութեանց չէին վարժուած: Հրէից երեւելիք ջանացին վերահաս աղէտէն ճողորպիլ առաջարկելով 30,000 տուքաթ տալ գոցելու համար այն պատերազմին ծախքերը որ դեռ նոր վերջացած էր, և թագաւորն ու թագուհին հակամէտ էին ընդունիլ այս առաջարկութիւնը: Սակայն թորգուէմատա յանկարծ նոցա սենեակը մտաւ և ամբաստանեց զնոսա թէ յօժար էին 30,000 կտոր արծաթի վաճառել իրենց փրկիչը, ինչպէս Յուդա վաճառած էր զՆա 30 կտոր արծաթի: Խաչելութիւն (crucifix) մը նետելով նա սեղանին վրայ ըսաւ, «Սհաւասիկ, վաճառեցէք զնա», և ապա դուրս ելաւ սենեկէն: Սոր վրայ հրովարտակն ստորագրուեցաւ մարտ 30 ին, որով Հրեայք կը պարտաւորէին հեռանալ Սպանիայէ: Սյս դժբաղդազդին տառապանքները և զրկումներն աննկարագրելի էին: Ոմանք եկան Կ. պոլիս, Սէլանիկ և օսմանեան այլ քաղաքներ, ուր մարդասիրաբար հիւրընկալուեցան: Սյւք գացին յԱնգղիա և եւրոպական ուրիշ երկիրներ: Տարբեր պատմիչք 160,000 է մինչեւ 800,000 կը հաշուեն այսպէս աքսորեալ Հրեաները:

Սյս անգութ գործերը, որք հակառակ էին իզապէլլայի բնաւորութեան և որոց նա հաւանութիւն կու տար պարտաճանաչութեան սխալ ըմբռնմամբ, պէտք չէ որ մեզ մոռնալ

տան նորա նկարագրին ընտիր բարեմասնութիւնները: Իզապէլլա իւր ժողովրդեան օգտին համար կ'աշխատէր բանալով դպրոցներ, որք յառաջագոյն յոյժ հազուադիւտ էին ի Քասութիլիա, տպագրական մամուլը ներմուծելով իւր երկրին մէջ, սրոց բեռը թեթեւցունելով և անձամբ հոգալով վիրաւորեալ զինուորաց ու տառապեալ աղքատաց կարօտութիւնները: Սյս նշանաւոր անձնաւորութիւն մեռաւ յամին 1504, և Պետրոս Մարթիր նորա մահուան օրը գրած նամակի մը մէջ կ'ըսէ, «Սչխարհ կորոյս իւր ազնուագոյն զարգը...: Սմէն առաքինութեանց հայելին էր նա, անմեղաց պաշտպանը, և վրէժխնդիր սուրն՝ չարերուն համար: Հին կամ արդի պատմութեան մէջ չեմ գիտեր իւր սեռէն եղող ուրիշ անձ մը, որ ըստ իմ դատողութեան երբեք արժանաւորութիւն ունենայ այս անգուգական կնոջ հետ դասուելու:» Մնչուչտ այս ներբող չափազանց է, սակայն պատմութեան լուրջ դատողութեամբ ևս իզապէլլա մեծապէս կը գովուի իբրև ազնիւ և առաքինի կին:

Ֆէրտինանտ մեռաւ յամին 1516: Խնայասէր և քաջ անձ էր նա, սակայն չունէր այնչափ բարձր նկարագրի որչափ իւր կինը: Ֆէրտինանտի և իզապէլլայի դահուց ժառանգն էր իրենց թոռը Կարոլոս, որ ապա եղաւ Գերմանիոյ Կարոլոս Ե՛: Նշանաւոր կայսրը: Նոցա միակ մանչ զաւակը մեռաւ իւր ամուս

նութենէն քիչ ետքը, և երէց դուստրն ամուսնացաւ փորթուկայի գահաժառանգին հետ, որ մեռաւ մանչ մանուկ մը թողլով: Եթէ այս մանուկ ողջ մնար, Սպանիոյ և փորթուկայի թագաւորութիւնք պիտի միացուէին. սակայն մեռաւ նա երկու տարեկան հասակին մէջ: Ֆերտինանտի և Իզապէլլայի երկրորդ դուստրն ամուսնացաւ Գերմանիոյ Մաքսիմիլիան կայսեր որդւոյն, փիլիպպոսի, հետ, և այս վերջնոյն որդին կարողոս էր որ առաջին անգամ թագաւորեց ամբողջ Սպանիոյ վրայ:

Մեր այն ընթերցողաց որ Անգղիերէն գիտեն և կը փափաքին աւելի տեղեկութիւն ունենալ սպանիական պատմութեան սոյն հետաքրքրական ժամանակամիջոցին վրայ՝ կը յանձնարարենք փրէսքոթի «Գերմանիա» ե-իւ-րէալ գիրքը:

Քոլումպոս չէր առաջին Եւրոպացին որ Ամերիկա գնաց: Ստուգուած է թէ Նորմանք, ինչպէս կը կոչուին Միջին Դարուց ժամանակ ի Տանիմարքա, Շուէտ և Նորվեգիա բնակող ժողովուրդք, կրօնեւատիա գացին Քոլումպոսէ քանի մը դարեր առաջ: Իսլանտայի ժողովրդեան մէջ պահուած աւանդութեանց համաձայն՝ Նորմանք գտած են այս վերջին կղզին 860 ին և անդ գաղթականութիւն հաստատած են 874 ին: Յամին 876 նոյն յանդուդն ծովագնացք գտան զկրօնեւատիա, և դար մը յետոյ կարմիրն էրիք կոչուած Նոր-

մանը գաղթականութիւն մը հաստատեց անդ: Երկրախոյզ մարմին մը կրօնեւատիայէ նախատելով գտաւ ամերիկեան ցամաքն յամին 996, և կարմիրն էրիքի որդին Լիֆ 1001 ին սկսաւ աւելի յառաջ տանիլ խուզարկութիւնները: Կը կարծուի թէ սա դէպ ի հարաւ նաւարկելով հասած է մինչև այն վայրը ուր Պոսթոն քաղաքը կը գտնուի այժմ: Իւր եղբայրը գաղթականութիւն մը հաստատեց այն կողմերը, սակայն գաղթականք երեք տարի միայն մնացին իրենց նոր երկրին մէջ և ապա մեկնեցան բնիկներուն թշնամութեան պատճառաւ: Այս գիւտերը մնայուն արդիւնք չունեցան, և թէպէտ Նորմանք յետոյ քանի մը անգամ այցելեցին ամերիկեան ծովեզրը, պատճառ չկայ կարծելու թէ այժմու Պոսթոնի վայրէն շատ հարաւ գացին, և ո՛չ իրենք և ո՛չ ուրիշներ կ'երազէին թէ նոր և ընդարձակ ցամաք մը գտնուած էր: Ծանօթ չէ թէ Քոլումպոս բան մը լսած էր Նորմանաց նաւարկութեանց վրայ. և եթէ բան մը լսած էր, չերևիր թէ նոցա գիւտերը շատ ազդեցին նմա: Քոլումպոս ճամբայ չելաւ Նորմանաց գտած երկիրն հասնելու, այլ նորա նպատակն էր դէպ առևմուտք նաւելով հասնիլ ի Քաթէյ, որ ընդհանուր անունն էր Չինաստանի և Հնդկաստանի:

Փորթուկալցիք և Սպանիացիք սկսած էին նոր երկիրներ գտնելու դարձելով մէջ մեծ ե-

63472-67

ուանդ ցոյց տալ ֆորմացոսի առաջին ուղեւորութենէն առաջ: Ընդ Ասիոյ առևտուրը, որ Միջերկրականի և յարակից ծովաց նաւահանգստաց միջոցաւ յառաջ կը տարուէր, ի Հռոմ կեդրոնացած էր Հռոմէական Պետութեան աւուրց մէջ, և այնուհետև գլխաւորաբար յառաջ կը տարուէր վենետիկի, ճենովայի և ուրիշ իտալական քաղաքաց միջոցաւ: Սպանիա և ֆորթուկալ, չկրնալով իտալական քաղաքաց հետ յաջողագէտ մրցիլ այս առևտրոյ մէջ, իրենց աչքերը դարձուցին դէպ արևմուտք, դէպ այն մեծ Ովկիանոսը, որոյ շուրջ կը թանային իրենց եղերքները: Նախ ֆորթուկալցիք սկսան երկրախուզութիւններ ընել: Յամին 1432 նորա գրաւեցին Ասորեան կղզիները, և իբր 1450 ին՝ Դալարի Գլխոյ կղզիները: Ապա հետզհետէ դէպ հարաւ յառաջացան Ափրիկէի արևմտեան եղերքէն: Սակայն անհամաձայնութիւն ծագեցաւ ընդ մէջ ֆորթուկալի և ֆասթիլիոյ՝ յԱփրիկէ երկրախուզութիւն ընելու և այդ երկրին հետ առևտուր ունենալու իրաւանց մասին: Սոյն վէճ կարգադրուեցաւ 1479 ի դաշնագրով, որոյ համաձայն միայն ֆորթուկալ իրաւունք կ'ունենար Ափրիկէի արևմտեան ծովեզերաց հետ առևտուր ընել և անդ երկրախուզութիւն կատարել, մինչ բուրովին ֆասթիլիոյ կը թողուէին ֆանարեան կղզիները: Յամին 1486 վաւրոյ տա կամա

անուն ֆորթուկալցին դատաւ Ափրիկէի հարաւային ծայրը գտնուող գլուխը, զոր ֆորթուկալի Յովհաննէս Բ. թագաւորը կոչեց Բարեյուսոյ Գլուխ, խորհելով թէ անոր միջոցապիտի գտնուէր յԱրևելս տանող ճանապարհը, որ երկար ժամանակէ հետէ կը փրնտուէր: Սոյն գիւտ ֆորմացոսի գիւտէն վեց տարի միայն առաջ կատարուեցաւ, և այս վերջինը խորհեցաւ նոյն ճանապարհը գտնել նաւելով դէպ արևմուտք, փոխան նաւելու դէպ արևելք:

Քրիստափոր ֆորմացոս, կամ ֆորմացոյ, որ անուան իտալական ձևն է, ծնաւ ի ճենովա յԵ. դարու առաջին կիսուն մէջ: Սպանիացի հմուտ պատմագէտ Մինոզ 1446 կը համարի նորա ծննդեան թուականը. սակայն այլք կ'ըսեն թէ 8-10 տարի առաջ ծնած էր նա, և վկայութիւն կը բերեն հին մատենագրէ մը որ ըսած է թէ երբ ֆորմացոս մեռաւ յամին 1506, հասած էր կատարեալ ծերութեան, այսինքն՝ էր եօթանասուն ասրեկան կամ քիչ մը փոքր: Մեծ ճանապարհորդին հայրը խոնարհ դասու կը վերաբերէր, և կը կարծուի թէ բուրդ դզող և կամ ոստայնանկ էր: Քրիստափոր չորս զաւակաց երիցագոյնն էր և ունէր երկու եղբայր ու մէկ քոյր: Ի մանուկ տիոց շատ կը սիրէր ծովը, և իւր հայրը ջանաց նաւորդի համար պահանջեալ կըթութիւնը տալ նմա: Քորմացոս ժամանակ մը մնաց

Փալիայի համալսարանին մէջ, ուր մասնաւոր սէր ցոյց տուաւ չափազիտական ուսմանց, Աշխարհագրութեան և Աստեղագիտութեան: Քիչ մը գծագրութիւն և սորվեցաւ: Տասնեւչորս տարեկան հասակին մէջ նաւաստի եւ դաւ, և ի սկզբան ծառայեց ճենովական նաւատորմին մէջ: Յամին 1470 մտաւ ի ծառայութեան փորթուկալի, այն երկրին՝ որ այդ ժամանակ արկածախնդիր մարդիկն իրեն կը քաշէր ամէն կողմէ: Նոր երկիրներ գտնելու դործոյն մէջ փորթուկալի առաջնակարգ դերը կը վերագրուի միայն մէկ մեծ մարդու: Պատմաբան Ուաշինկիթըն Ըրվինկ կ'ըսէ. «Երկրախուզութեան վսեմ՝ գրդիւն ըստ պատահման յառաջ չեկաւ, այլ՝ արդիւնք էր վեհ մտաց տէր մարդու մը խորին մտածութեամբ կատարած ջանից: Այս անձն էր փորթուկալի Հենրիկոս իշխանը, Յովհաննէս Ա. թագաւորին որդին:» Այս կարող իշխան այն դաղափարն ունեցաւ թէ կարևոր գիւտեր պիտի լինէին յԱփրիկէ, և հին հեղինակաց գործերն ուսումնասիրելով համոզուեցաւ թէ կարելի էր Ափրիկէի շուրջը նաւարկել: Հենրիկոս իշխան աշխատեցաւ կատարելապէս սորվիլ նաւարկութեան արուեստը, և ինք անձամբ առաջնորդի դեր կը կատարէր երկրախուզութեան ուղևորութեանց մէջ մինչև իւր մահն յամին 1473:

Քրոմպոս ի փորթուկալ այնպիսի ազդեցու-

թեամբք շրջապատուեցաւ և երկրախուզութեան մէջ փորթուկալցոց յաջողութենէն այնչափ ներշնչուեցաւ որ իւր ծովագնացութեան ճաշակները բնականաբար առաւել զօրացան: Փորթուկալի Յովհաննէս Բ. թագաւորին յայտնեց նա ի սկզբան իւր տեսութիւնը թէ ցամաք կրնար գտնուիլ դէպ արևմուտք նաւելով: Քրոմպոսի սոյն տեսութիւն, ըստ բանից իւր որդւոյն, Ֆէրտինանտ Քրոմպոսի, հիմնուած էր երեք ապացոյցներու վրայ: Այս ապացոյցներու առաջինն էր դիտութենէ հանուած եզրակացութիւն, երկրորդը՝ մատենագրաց վկայութիւնը, որ սակայն նախնեաց անորոշ ենթադրութիւններէն շատ աւելի բան չէր նշանակեր, և երրորդը՝ նաւաստեաց վկայութիւնը, որ կը կայանար կարգ մը զրոյցներու մէջ թէ դէպ արևմուտք կատարուած ծովագնացութեանց միջոցին ցամաք տեսնուած էր և թէ Ռիկիանոսի վրայ տատանող մնացորդներ տեսնուած էին, որք անոր հանդիպակաց եղերքէն եկած կը կարծուէին: Փորթուկալի արքունեաց հետ Քրոմպոսի բանակցութիւնք երկարատեւ և ապարդիւն եղան, և նա վերջ տուաւ իւր բանակցութեանց երբ տեսաւ թէ փորթուկալցիք կը ջանային գաղտագողի օգտիլ իւր տեղեկութիւններէն:

Քրոմպոս 1484 տարւոյն վերջերը թողուց զփորթուկալ և դարձաւ ի Սպանիա: Ֆէրտինանտ և իզապէլլա կրանատայի դէմ

պատերազմով զբաղած էին յայնժամ, սակայն այնչափ քաջալերութիւն դտաւ նա որ ի Սպանիա մնաց որպէս զի այս վեհապետաց ներկայացունէր իւր ծրագիրը : Յամին 1486 ֆորում պոս երեցաւ գիտնոց ժողովոյ մը առջև զոր թագաւորը և թագուհին գումարած էին ի Սպանիայ : Ս.յս գիտնոց մեծամասնութիւնը կը բաղկանար կղերականներէ, որք զֆորումպոս համարեցան երազատես և գրեթէ հերետիկոսական նկատեցին նորա այն վարդապետութիւնը թէ երկիրս է դնդածե : Ժողովականաց մեծամասնութիւնը ֆորումպոսի հակառակ գաղափար ունէր, բայց և այնպէս սա չթողուց յաջողութեան յոյսը, վասն զի անոնցմէ ոմանք ազդուած էին իւր պերճախօսութենէն, և իղապէլլայի արքունեաց մէջ ևս ունէր քանի մը զօրաւոր պաշտպաններ : Ֆորումպոս մնաց ի Սպանիա մինչև 1490 ի ամառը՝ սպասելով պատերազմին ելքին : Յամին 1488 նամակ մը ընդունեց փորթուկայի Յովհաննէս Բ. թագաւորէն, որ կը հրաւիրէր զինք վերադառնալ ի փորթուկալ, և ուրիշ նամակ մը ընդունեց Անգղիոյ Հենրիկոս Է. թագաւորէն, որ իւր երկիրը կը կանչէր զինք և օգնութիւն կը խոստանար : Արքայական հրամանաւ գիտնոց ուրիշ ժողով մը գումարեցաւ յամին 1490, և այս ժողովոյ որոշումն այն եղաւ թէ առաջարկեալ ծրագիրն անօգուտ և անգործադրելի էր և թէ վեհազուն

անձանց վայելուչ չէր այդօրինակ ձեռնարկութեան մէջ մաս ունենալ, քանի որ յառաջ բերուած ասպացոյցներն այնքան տկար էին :

Քրիստափոր ֆորումպոս սոյն որոշումն համարեցաւ իբրև վերջնական մերժումն իւր ծրագրին, և որոշեց ֆրանսական արքունեաց դիմել : Իւր ուղևորութիւնն սկսաւ նա, և զիչեր մը անցունելու համար լա Բապիտայի վանքն իջևանեցաւ : Վանահայրը շատ ազդուեցաւ ֆորումպոսի երևոյթէն, և շուտով համակարծիք եղաւ նմա : Նոյն ազդեցութիւնը կրեց նաև Մարթին Սլոնզոյ ֆինզոն, այն կողմերը բնակող ծովագնացներու հարուստ ընտանիքի մը պետը : Սոյն երկու անձանց խնդրանօք ֆորումպոս սպասեց մինչև որ անոնք իղապէլլա թագուհւոյն քով միջամտութիւն ըրին իրեն համար : Արդիւնքն այն եղաւ որ Թագուհին ֆորումպոսէ խնդրեց իրեն վերադառնալ : Նա հնազանդեցաւ, և վերջապէս իւր համբերատար ձգունք յաջողութեամբ պսակուեցան : Երբ ֆորումպոս յայտնեց այն պայմանները որովք յանձն պիտի առնուր ծառայել երկու վեհապետաց, Նոցին վեհապետութիւնը ի սկզբան մերժեցին զայնս իբրև անտեղի պայմաններ : Սակայն իղապէլլա թագուհին, որ միշտ աւելի նպաստաւոր դիրք կը բռնէր հանդէպ ֆորումպոսի քան իւր այրը, ըտաւ ի վերջոյ. « Ս.յս ձեռնարկութիւնը ես

պիտի ստանձնեմ իմ ֆասթիլից թաղաւորութեանս հաշուոյն, և եթէ գանձիս դրամը չբաւէ, պատրաստ եմ դռհարեղէններս յառկացունել անոր ծախուց:” Պայմանագրութիւն կնքուեցաւ, որոյ համաձայն ֆորմպոս և իւր ժառանգը յախտեան ծովակալի պաշտօն պիտի վարէին իւր գտնելիք բոլոր երկրաց մէջ: Ինք պիտի լինէր նաև այդ երկրաց ընդհանուր կառավարիչ, և իրեն պիտի վերաբերէր անոնցմէ ձեռք բերուած գոհարաց, թսկուոյն և այլ վաճառաց տասանորդը:

Սոյն պայմանագրութիւն ստորագրուեցաւ ի 17 ապրիլի 1492, և այդ օրէն սկսեալ ուղեւորութեան պատրաստութիւնը փութով յառաջ տարուեցան: Սպանիացի նաւազք երբեք չէին յօժարեր այսպիսի վտանգաւոր ձեռնարկութեան մասնակցիլ, և վեհապետը ստիպուեցան մասնաւոր խոստումներ ընել պահանջեալ թուով մարդիկ հայթայթելու համար: Սակայն ի վերջոյ պատրաստութիւնը աւարտեցան. ֆորմպոս և իւր բոլոր նաւաստիք խոստովանեցան ու ամենայն երկիւղածութեամբ հաղորդուեցան, և 1492 օգոստ. 3 ի առաւօտուն փոքր նաւախումբը ճամբայ ելաւ:

Ինչպէս ծանօթ է, ֆորմպոս երեք նաւերով ճանապարհորդեց: Սիւնիս Մուլիս նաւուն գողը 90 ոտք երկայն էր և ունէր չորս կայմ: Ունէր ծայրէ ի ծայր տախտակամած նաև 26 ոտք երկայնութեամբ յետակողմն, “որոյ ներ-

քեւ զետեղուած էին խոշոր թնդանօթներ, նաև փոքր թնդանօթներ՝ նետելու համար քար և գնտակ:” Ունէր ութ խարիսխ, և 50 նաւազ: Միւս նաւք, ֆիւնիս և Նիւս, էին փոքր և առանց տախտակամածի, որք պիտի գործածուէին դետեր և ծովեզրներ խուզարկելու: Փիւնիս ունէր 30 նաւազ, և Նիւս՝ 24: Ուղեւորաց մէջ կը գտնուէին նաև վիրաբոյժ մը, բժիշկ մը և ուրիշ անձինք, և նաւորդաց թիւը կը հասնէր ընդ ամենայն 120ի:

Սոյն երեք նաւերով, սպանիական Անտալուզիա դաւառին ծովեզրերսց փալոս փոքրիկ քաղաքէն ճամբայ ելլելով սկսաւ ֆորմպոս իւր մեծ ուղևորութիւնը օգոստ. 3 ի առաւօտուն: Երեք օր յետոյ ֆիւնիս կորոյս իւր ղեկը, վասն որոյ նաւորդք հանդիպեցան Թէնէրիֆֆէ նոր ղեկ մը հայթայթելու համար. անտի ճամբայ ելան սեպտ. 6 ին: Սեպտ. 13 ին զառաջինն դիտուեցան մագնիսական ասեղին զարտուղութիւնները: Սեպտ. 16 ին մտան ծովախոտոց ընդարձակ սահմանները: Ս.յդ. ծովն յայնմհետէ կը կոչուի Սարկասոց Ծով: Սեպտ. 18 ին և 20 ին տեսնուեցան շատ թուշուրք. բայց չերևցաւ երկիրը զոր կը յուսային տեսնել, և նաւազք մեծապէս վախցան և տրտնջեցին: Սեպտ. 25 ին խաբկանօք աղաղակեցին, Ահա՛ ցամաք: Նաև հոկտ. 7 ին և հոկտ. 11 ին ֆիւնիսի նաւորդք ծովուն վրայէն գտան գաւազան մը, փայտի կոճղ

մը և երկաթապատ ձող մը և տախտակ մը: Նոյն գիշեր ի ժամ 10, կ'ըսուի թէ, ֆոլոմպոս ցուցուց դէպ առաջ տեսնուած ըյս մը, և հոկտ. 12ին, ուրբաթ առաւօտ, ի ժամ 2, Ռոտրիկոյ աէ թրիանա, Ննայի նաւաստեաց մին, յայտարարեց թէ կ'երևի Նոր Աշխարհը: Նոյն առաւօտ ֆոլոմպոս ելաւ ցամաք փառաւոր զգեստներ հագած, Սպանիոյ արքունի դրօշն ի ձեռին, և հանդիսաւորապէս գրաւեց նորագիւտ երկիրն յանուն Նոյին կաթողիկ վեհափառութեանց ֆասթիւիոյ և լէոնի պետութեանց:

Արևմտեան Հնդկաստանի քանի մը ուրիշ կղզիներն ևս գտաւ ֆոլոմպոս իւր այս առաջին ուղևորութեան ժամանակ, յորոց կարգի են կղզիք ֆուպա և Հայիթի կամ Սան Տոմինիկոյ, այս վերջնոյն ծովափանց մօտ Սան Մարիս ցամաք նստաւ: Կենաց կորուստ չեղաւ, բայց նաւը պարպուեցաւ և թողուեցաւ հոն, այնպէս որ ֆոլոմպոս իւր յերոպա վերադարձին՝ ստիպուեցաւ փոքրիկ Ննայ նաւով ճանապարհորդել: Վերադարձի այս ուղևորութիւնը տեւց յունուար 16էն մինչև մարտ 4, 1493:

Ֆոլոմպոս իւր վերադարձին՝ կարճ ժամանակ մը մնաց փորթուկալի նաւահանգստին մէջ, ուր միւսած էր փոթորկէն, և փալոս հասաւ 1493 մարտ 15ին: Չմեռը յոյժ փոթորկալից եղած էր, և Սպանիացիք կորսուած

կը համարէին զֆոլոմպոս և իւր ընկերները: Նոյս վերադարձն ամենամեծ աղմուկ յարոյց, և այս եղաւ ֆոլոմպոսի կենաց ամենէն փառաւոր ժամանակամիջոցը: Թագաւորը և թագուհին յայնժամ կը գտնուէին ի Պարցելոնա, ուր ֆոլոմպոս կոչուեցաւ շուտով: Յանդուգն ծովագնացին հետ կային բնիկ Սմերիկացիք, իրենց պարզ բարբարոսական զգեստներով հագուած և ոսկեղէն զարդարանքներով պըճնուած: Ֆոլոմպոս իւր հետ տարաւ նաև Եւրոպայի մէջ չգտնուած զանազան չորքոտանիներ և թռչուններ, տեսակ տեսակ դեղաբանական և անուշահոտ տունկեր և բաւական քանակութեամբ ոսկոյ փոշի: Թագաւորը և թագուհին նորա հետ վարուեցան այնպիսի պատուով որ դուն ուրեք ցոյց կը տրուի հպատակի մը, և պատրաստութիւնք եղան երկրորդ ուղևորութեան մը համար: Այժմ գժուարութիւնը կամաւորներ գտնել չէր, այլ ընտրութիւն կատարել այն բազմութիւ մարդոց մէջ որ կը փափաքէին մտնել Նոր Աշխարհն ուղևորող խումբին մէջ: Այս ի վերջոյ ճամբայ ելաւ ֆատիցէ 1493 սեպտ. 25ին և կը բաղկանար 17 նաւէ և 1,500 մարդէ: Սոյն անձանց ոչ սակաւք հարուստ մարդիկ էին, որք կը ծառայէին առանց թոշակի:

Նոյն ժամանակ Ֆերտինանտ և Իզապելլա Պապէն կոնդակ մը ստացան, որով իրենց կը տրուէին այն բոլոր երկիրները զորս կրնային

գտնել Ասորեան և Գալարի Գլխոյ կղզեաց ա-
րևմտեան կողմէն 100 փարսախ (մէկ փար-
սախ հաւասար է երեք մղոնի,) հեռաւորու-
թեամբ անցնող դժէ մը անդին, և այս կոն-
դակէն ետքը ստացան ուրիշ մը որով ի-
րենց պիտի վերաբերէին այն բոլոր երկիրք
զորս կրնային գտնել ու և է տեղ : Աստի
դժուարութիւն ծագեցաւ ընդ մէջ Սպանիոյ
և փորթուկալի : Այս դժուարութիւն լուծ-
ուեցաւ երկու երկրաց միջև կնքուած դաշ-
նագրով մը, որոյ համաձայն Ասորեան կղզեաց
արևմտեան կողմէն 370 փարսախ հեռաւոր-
ութեամբ անցնող դժէ մը անդին գտնուած
երկիրները Սպանիոյ պիտի վերաբերէին : Սոյն
դաշնագրոյ զօրութեամբ էր որ փորթուկալ
յետոյ տիրացաւ Պրագլիիոյ :

Քրոնմպոսի երկրորդ ուղևորութիւնը նուազ
գոհացուցիչ արդիւնք ունեցաւ : Սպանիացիներ-
էն շատեր հիւանդացան, և շատեր ևս ան-
հնազանդ վարմունք ունեցան : Գաղթականու-
թեան միւս պաշտօնականներէն ոմանք այնչափ
անիրաւ վարմունք ցուցին առ բնիկս որ թշնա-
մութիւնք ծագեցան, և Քրոնմպոսի ձենովա-
ցի լինելուն համար նորա հետևորդներէն շա-
տեր չէին սիրեր զնա և անոր վրայ ծանր ամ-
բաստանութիւններ զրկեցին ի Սպանիա : Բաց
աստի, գաղթականք իրենց յուսացածին չափ
ոսկի չգտան, և Սպանիոյ մէջ Նոր Աշխարհին
արժանեաց նկատմամբ եղած զաղափարն հակ-

ազդեցութիւն կրեց : Քրոնմպոսի վարչութեան
դէմ եղած դանդաւանները պարտաւորեցին զնա
Սպանիա վերադառնալ 1496 ին : Սիրով ըն-
դունուեցաւ նա Ֆերալինանտի և իզապէլլայի
կողմէ, սակայն ոչ ևս էր ազգային դիւցազն :

Քրոնմպոս իւր երրորդ ուղևորութիւնը կա-
տարեց յամին 1498, և այս ատեն առաջին
անգամ լինելով հասաւ բուն ամերիկեան ցա-
մաքը : Իւր երկու նախընթաց ուղևորութեանց
մէջ դացած էր Քուպա, Հայիթի, Ճամայի-
քա, Փորթորիքոյ և ուրիշ շատ փոքրագոյն
կղզիներ, սակայն այս անգամ ցամաք ելաւ
ի Հարաւային Ամերիկա, Օրինոքոյ գետոյն բե-
րանին մօտ : Այս ժամանակ Քրոնմպոսի նկատ-
մամբ դարձեալ այնքան ծանր ամբաստանու-
թիւններ զրկուեցան ի Սպանիա որ թագաւո-
րը և թագուհին զԲուպատիլլա Ամերիկա զըր-
կեցին իբրև արքայական պատուիրակ խնդի-
րը քննելու համար : Սա ձերբակալեց զՔո-
լմպոս և նորա երկու եղբայրները, և Սպա-
նիա զրկեց զնոսա չլթացակապ : Այս խիստ
վարմունք զայրութեախառն բողոք մը յարոյց
ի Սպանիա, և Քրոնմպոս հոն հասնելուն պէս
ազատ արձակուեցաւ : Սակայն և այնպէս նո-
րա իշխանութիւնը և աստիճանն իրեն չվերա-
դարձուեցան, և թէպէտ չորրորդ ուղևորու-
թիւն մը կատարեց յամին 1502, բայց իւր վեր-
ջին տարիները յուսահատութեան և սրտա-
բեկութեան մէջ անցուց : Սրտի գոհունակու-

Թիւն կու տայ դիտնալ թէ Բոսպորից անմիջապէս պաշտօնանկ եղաւ և հայրենիք կոչուեցաւ դատուելու համար: Սակայն նա և բոլոր իւր հետ եղողները ծովուն մէջ կորսուեցան փոթորկի մը միջոցին:

Շատ պատմիչք գփոլմպոս կը համարին յոյժ բարձր նկարագրի տէր մարդ: Գլխաւոր արատը զոր Ուաշինկթըն Ըրվինկ կը գտնէ նորա վարուց մէջ էր կրօնական ծայրայեղ նախանձաւորութիւնը, որմէ առաջ նորդեալ խիստ միջոցներ գործածեց և հարկադրեց բնիկ Ամերիկացիներն զֆրիստոնէութիւն ընդունիլ: Դարձեալ, ֆոլմպոս իբրև գերի կը վաճառէր բնիկները եթէ գիմադրէին իւր արչաւանաց: Ուրիշ Ամերիկացի պատմաբան մը, Փրէսքոթ, կ'ըսէ, «Գժուար է միակ թերութիւն մը ցոյց տալ ֆոլմպոսի բարոյական նկարագրին մէջ»: Սակայն հարկ է նաև յաւելուլ թէ այս տարի ֆոլմպոսի մէկ նոր կենսագրութիւնն հրատարակուած է յորում շատ աննպաստ լեզուաւ կը խօսուի քաջ երկրախոյզին վրայ և յորում նորա գիտերուն վաւերականութիւնը խնդրոյ կ'ենթարկուի, այսինքն՝ ոմանք ըսած են թէ իրապէս այլոց կը վերաբերի այն պատիւը զոր ֆոլմպոս ընդունած է իբրև գաղի Ամերիկայի: Չենք հաւատար թէ 400 տարիներէ ետքը ո և է գրութիւն գտնուած լինի կամ գտնուի ցոյց տալու թէ ամբողջ քաղաքակրթեալ աշ-

խարհն այսչափ ժամանակ սխալ գաղափար ունեցած է այս խնդրոյ նկատմամբ:

Ֆոլմպոսի յաջողութենէն ետքը կարգ մը սպանիացի արկածախնդիրք շարունակեցին նորա սկսած երկրախուզութիւնները և Սպանիոյ իշխանութիւնը տարածեցին նոր ցամաքին մէկ մեծ մասին վրայ: Սոցա նշանաւորներէն մին էր Օհէտա, որ ֆոլմպոսի կ'ընկերանար նորա երկրորդ ուղևորութեան միջոցին և որ երկրախոյզ մարմնոց առաջնորդ լինելով երեք անգամ անցաւ Ովկիանոսէն, առաջին անգամ՝ յամին 1499: Ուրիշ նշանաւոր երկրախոյզ մը Նիքուէզա էր, որ Ովկիանոսէն անցաւ նախ ֆոլմպոսի հրամանատարութեան տակ, և 1509 ին ուրոյն երկրախոյզ մարմնոց մը պետ կարգուեցաւ: Ֆոլմպոսի ընկերակիցներէն էին նաև Պալպոս, որ գտաւ դիտադական Ովկիանոս յամին 1513, Փոնցա տա Լանն, որ նոյն տարւոյ մէջ գտաւ զՅիլորիտա, այժմու Միացեալ Նահանգաց հարաւային արևելեան ծայրը գտնուող թերակղզին: Ֆորթէզ, որ Մեքսիքոյի գրաւումն սկսաւ յամին 1518, և Փիցարրոյ, որ ֆէրուի գրաւումն սկսաւ յամին 1524, կրտսեր սերնդեան մը կը վերաբերէին:

Իտալացի նաւորդ Ամերիկոյ վէսպուչի, ուրոյ անուամբ նոր աշխարհն Ամերիկա կոչուեցաւ, առաջին անգամ Օհէտայի հետ անցաւ Ովկիանոսէն յամին 1499, և երկու տարի յե-

սոյ մտաւ ի ծառայութեան փորթուկալի թա-
գաւորին և անգամակցեցաւ ի Պրազիլիա զբը-
կուած երկու երկրախոյզ մարմնոց: Փորթու-
կալցի հրամանատար Քապրալ գտած էր
զՊրազիլիա յամին 1500, սակայն 1547ին էր
որ փորթուկալ պաշտօնապէս տէր եղաւ այդ
երկրին, որ յետոյ Սպանիոյ ձեռքն անցաւ,
ապա Հոլանտայի, և վերջապէս դարձեալ
փորթուկալի անցաւ յամին 1654:

Ճոն Քէպըթ և իւր Սէպասթիան որդին,
թէև բնիկ վենետիկցի, Անգղիոյ թագաւորին
ձեռնառութեամբ Ուիկիանոսէն անցան առա-
ջին անգամ յամին 1497: Սակայն Սէպաս-
թիան յետոյ ծառայեց Սպանիոյ թագաւորին:
Ֆրանսացիք Գանատայի տիրացան յամին 1534:
Անգղիացիք 1607էն առաջ դաղթականութիւն
չունէին յԱմերիկա:

Բայ ի Սպանիացիներէն, փորթուկալցիներէ-
րէն, Ֆրանսացիներէն և Անգղիացիներէն, զորս
յիշատակեցինք զարդ, Հոլանտացիք և Շուետա-
ցիք ևս փոքր ստացուածոց տէր եղան Նոր Աշ-
խարհին մէջ: Յամին 1623 Հոլանտացիք գաղթա-
կանութիւն մը հաստատեցին Հուտսոն գետի
բերանը, և Նոր Ամսթերտամ կոչեցին զայն:
Անգղիացիք կ'ըսէին թէ այդ տեղն իրենց կը վե-
րաբերէր, և յամին 1664 Անգղիոյ թագաւորը
զայն նուիրեց իւր եղբօր, Եորքի դքսին: Նոյն
տարին անգղիական նաւատորմ մը առաւ այդ
տեղը Հոլանտացւոց ձեռքէն, և անոր անու-

նը Նիւ (Նոր) Եորքի փոխուեցաւ: Հիւսիսա-
յին Ամերիկայի շուետական ստացուածքներն
ևս Անգղիացւոց ձեռքն անցան, և յաջորդ-
դարուն մէջ այս վերջինք առաւել կարեւոր
տեղ մը գրաւեցին: Անգղիացի և Ֆրանսացի
գաղթականք երկար ատեն կռիւ ունէին ի-
րարու հետ, սակայն պատերազմաց վերջ
տրուեցաւ յամին 1759, երբ Անգղիացւոց
ձեռքն անցաւ Գանատայի Գուէպէք քաղա-
քը, որ Ամերիկայի ճիպրալթարը կոչուած է:
Ռուսթմինսթրրի Աբբայարանին նշանաւորա-
գոյն յիշատակարանաց մին կառուցուած է ի
պատիւ Ջօր. Վուլֆի, որ յաջողեցաւ դրա-
ւել զԳուէպէք՝ խումբ մը զօրաց հետ քա-
ղաքէն վեր գտնուող Ժայռերուն վրայ
մագլցելով, և որ սակայն մեռաւ կռուոյն
մէջ ընդունած վէրքերէն: Ֆրանսա, կորու-
սանելով այս կարեւոր քաղաքը, հարկա-
գրուեցաւ Անգղիոյ թողուլ ամբողջ Գանա-
տան:

Յամին 1770 գրեթէ ամբողջ ամերիկեան
ցամաքը կը վերաբերէր երեք եւրոպական
տէրութեանց: Անգղիա տէր էր Հիւսիսային
Ամերիկայի մեծ մասին. Մեքսիքոյ, Կեղբոնա-
կան Ամերիկա և Պրազիլիայէ դուրս՝ ամբողջ
Հարաւային Ամերիկա կը վերաբերէին Սպա-
նիոյ. իսկ Պրազիլիա կը վերաբերէր Փորթու-
կալի: Ժ.Ը. դարուն վերջերը Ռուսիա գրա-
ւեց Հիւսիսային Ամերիկայի հիւսիսային ա-

ըւմտեան ծայրը գտնուող ընդարձակ երկիրը : Յամին 1775 սկսան այն կարգ մը պատերազմները յորս եւրոպական տէրութիւնք կորուսին իրենց ամերիկեան ստացուածոց մեծ մասը : Բրիտանական գաղթականութիւնք, առաւել քան եօթն տարւոյ պատերազմէ մը ետքը, անկախութիւն ստացան յամին 1783, թէպէտ 1789ին էր որ յայնժամու Միացեալ Նահանգները կազմող 13 գաղթականութիւնք ընդունեցին սահմանագրութիւն մը և Զօր. Ուաշինկթըն ընտրուեցաւ առաջին նախագահ : Հարաւային Ամերիկայի սպանիական գաղթականութիւնք ներկայ դարուս սկիզբներն սկսան կռուիլ անկախութիւն ձեռք բերելու համար : Պուէնտո Այրէս, որ այժմ կը կոչուի Արժանթին Հանրապետութիւն, միւս գաղթականութիւններէն առաջ վանեց Սպանիացիները յամին 1812. նոյնն ըրաւ Չիլի 1817ին, և վէնէցուէլա՝ 1819ին : Յամին 1824 Սպանիա կորցոյ Ղոլիվիա, իւր վերջին ստացուածքն ի Հարաւային Ամերիկա : Մեքսիքոյ ևս 1810ին անկախութիւն ստանալու համար սկսաւ պատերազմ մը, որ տևեց մինչև 1821, երբ Սպանիացիք ձեռք քաշեցին իրենց համար աննպաստ պատերազմէն : Պրագլիիա ևս արդեամբ փորթուկալի ձեռքէն ելաւ երբ փորթուկալի արքայական զերդաստանը իւր բնակութիւնն ի Պրագլիիա փոխադրեց յամին

1807 : Պրագլիիոյ անկախութիւնն հրատարակուեցաւ 1822ին :

Այժմ Անգլիա է միակ եւրոպական տէրութիւնը որ դեռ ընդարձակ երկիր ունի յԱմերիկա : Բրիտանական Ամերիկա, Նիւ Պատենտլէնտ կղզին ևս հաշուելով, ունի իբր 3½ միլիոն քառակուսի մղոն տարածութիւն, սակայն կը պարունակէ իբր 5 միլիոն ժողովուրդ միայն, և երկրին շատ կողմերը սաստիկ ցուրտ լինելով յարմար չեն բնակութեան : Թէև Անգլիոյ թագուհին կ'անուանէ Գանատայի ընդհանուր կառավարիչը, սակայն ժողովուրդն իրապէս անկախ է, իրաւունք ունենալով ընտրել իւր խորհրդարանին անդամները և յօրինել իւր օրէնքները : Եթէ Գանատայիք անկախութիւն պահանջեն, բրիտանական կառավարութիւնն անտարակոյս պիտի չնորհէ զայն. սակայն առայժմ ժողովուրդը կը զգայ թէ իրեն շահաւոր է բրիտանական զահուն իշխանութեան տակ մնալ : Հիւսիսային ամերիկեան ցամաքին մնացեալ մասերը կը վերաբերին Միացեալ Նահանգաց հանրապետութեան որ Ռուսաց Ամերիկան 1867ին գնեց Ռուսիայէ, Մեքսիքոյի հանրապետութեան, և Կեդրոնական Ամերիկայի հինգ փոքր հանրապետութեանց :

Հարաւային Ամերիկայի Կոլյանա անուն երկիրը բաժնուած է երեք մասանց, որոց

մին կը վերաբերի Անգղիոյ, մին՝ Հորանտայի, և մին՝ Ֆրանսայի: Սակայն ամբողջ կոյսանան Հարաւային Ամերիկայի մէկ քառասններորդին չափ իսկ չկայ, և այս ցամաքին մնացեալ մասը բաժնուած է տասն հանրապետական պետութեանց, որոց մին, Պրազիլիա, միւս իննին ամբողջ տարածութեան հաւասար ընդարձակութիւն ունի: Փորթուկալ ոչ ինչ ունի այժմ յԱմերիկա: Սպանիա, երեք դարեր Ամերիկայի մէկ մեծ մասին տէր լինելէ ետքը, բոլորովին վտարուեցաւ բուն ցամաքէն և միայն ֆուլա և փորթորիքոյ անուն երկու կղզեաց տէր մնացած է: Ֆրանսա, ի կոյսանա ունեցած հողէն զատ, տէր է քանի մը փոքր կղզեաց, յորս կուստէլուփ և Մարթինիկ միայն սակաւ ինչ կարևորութիւն ունին: Վեց աննշան կղզիք ևս կը վերաբերին Հորանտայի: Ուրիշ երեք կղզիք կը վերաբերին Տանիմարքայի, որ ինքզինք տէր կը յայտարարէ նաև կրոնականտիոյ մէկ փոքր բնակելի մասին: Առաւել բազմաթիւ են Անգղիացւոց ձեռքն եղած կղզիները, սակայն ի բաց առեալ Գանատայի եզերքը գանուտղները, մնացելոյ մէջ ձամայլքա և թրինիտատ միայն ըստ բաւականին կարևորութիւն ունին:

Այս է Ամերիկայի այժմեան քաղաքական կացութիւնը: Կրնանք մեր խօսքն ամփոփել ըսելով թէ Ամերիկա հանրապետութեանց

ցամաքն է, վասն զի Բրիտանական Ամերիկա, որ կառավարութեան ձևի մասին միակ կարևոր բացառութիւնը կը կազմէ, գրեթէ այնչափ ազատ և ինքնօրէն է որչափ իւր հարաւային կողմը գտնուող անուանական հանրապետութիւնները: Ուրիշ ընդհանուր իրողութիւն մը սա է թէ Ամերիկա քրիստոնեայ ցամաք է: Գեռ աստ և անդ կը գտնուին նախկին բնիկ յեղոց մնացորդներ որք տակաւին անուանապէս ընդունած չեն զքրիստոնէութիւն, սակայն սոքա շարունակ կը նուագին, և քրիստոնէութենէ զատ չկայ ուրիշ կազմակերպեալ կրօն: Ամերիկայի ինչ ինչ մասանց քրիստոնէութիւնը բարձրագոյն նկարագիր չունի, սակայն ուրիշ մասանց մէջ կը գտնենք քրիստոնէական քաղաքակրթութեան բաւազոյն ձևն որ տեսնուած է երբեք:

Ուրիշ շահեկան ընդհանուր իրողութիւն մը սա է թէ գրեթէ ամբողջ ամերիկեան ցամաքին վրայ անգղիերէն և սպաներէն լեզուները միայն կը խօսուին: Անգղիական լեզուն կը տիրապետէ հիւսիսային մասին մէջ, մինչ ի Մեքսիքոյ, ի կեդրոնական Ամերիկա և ամբողջ Հարաւային Ամերիկայի մէջ ընդհանուր լեզուն կա՛մ Սպաներէն է, կա՛մ փորթուկեզերէն, որ շատ կը նմանի առաջնոյն: Սպաներէն խօսող Ամերիկան գեռ շատ բան չէ ըրած ի բարգաւաճումն ընդհանուր մարդկային սեռին, և գլխաւորապէս իւր

հանքային և ուրիշ բնական հարստութեամբ օգտակար եղած է աշխարհի :

Անգղիացւոց հաստատած գաղթականութեանց մեծագոյն արգելքն է Միացեալ Նահանգաց հանրապետութիւնը . երկիր մը որոց բնակիչք արդէն իբր 63 միլիոն կը հաշուուին և հիանալի արագութեամբ կ'աճին : Այժմու Միացեալ Նահանգաց տեղոյն վրայ հաստատուող առաջին անգղիացի գաղթականը ցամաք ելաւ 183 տարի առաջ : Այժմ անդ կան երեք քաղաքներ որոց իւրաքանչիւրը կը պարունակէ մէկ միլիոնէ աւելի բնակիչ, և կան 26 ուրիշ քաղաքներ որոց մէն մին 100,000 է աւելի բնակիչ ունի : Միացեալ Նահանգաց ժողովուրդը թէև Արևելեան Կիսագնդին քաղաքականութեան խառնուելէ կը խորշի, սակայն շատ նպաստած է աշխարհի զարգացման շնորհիւ իւր ձեռներեցութեան, վաճառականութեան և յառաջընթացական ոգւոյն : Այս երկիր բնակութեան տեղ հայթայթած է մարդկամբ խճողեալ Եւրոպայի հազարաւոր և միլիոնաւոր բնակչաց : Իւր գրեթէ անասման ցորենագաշտերուն բերքերը դուրս զրկած է նուազութենէ տառապող ժողովրդոց նեղութիւնը մեղմելու համար, և շահաբեր հրապարակ մը բացած է Արևելեան Կիսագնդին շատ մը արտագրութեանց համար : Հայրենասէր Ամերիկացիք կը տեսնեն իրենց հայրենեաց պակ-

սութիւնները, սակայն այս երկիր ընդհանրապէս բարուք ազդեցութիւն ի գործ դրած է ի նպաստ մարդուս բարոյական բարձրութեան և ի նպաստ մարդուս արժանապատուութեան ճանաչման : Գերութեան դրութիւնը մեծ արատ էր այս ազգին վրայ, սակայն առաւել քան քառորդ դար առաջ այդ արատը սրբուեցաւ քաղաքային պատերազմին մէջ թափուած արեամբ :

Ամերիկայի գիւտն ունեցած է բազմաթիւ անուղղակի օգուտներ ևս զորս բացատրել բաղդատաբար առաւել դժուար է, և որք սակայն մեծ կարևորութիւն ունին : Տարակոյս չկայ թէ քրոյմպեան գիւտը զաշխարհ ըրաւ շատ աւելի հարուստ քան յառաջագոյն, և մեծապէս նպաստեց մարդկային սեռին երջանկութեան, բարձրացման և յառաջացման : Կ'արժէ ուրեմն յիշատակել այդ գէպքը և զայն նկատել մարդկային յառաջընթացութեան պատմութեան նշանաւորագոյն դարագլուխներէն մին :

91*

4

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0431091

21606